

Fáber Ágoston

A kapitalizmus új szelleme – a társadalmi egyenlőtlenségek új dimenziói¹

Elméleti áttekintés és
kizsákmányolásalapú rétegződésmodell

Jelen írásomban kiindulásként arra teszek kísérletet, hogy a kapitalizmussal manapság foglalkozó szociológusokat érdeklő témák közül kettőt vázlatosan ismertessek. Be kellett látnom, hogy felvázolásnál többre egyelőre aligha vállalkozhatom, mivel a téma irodalma igen tekintélyes. Ezért figyelmemet a következő oldalakon elsősorban az alábbi két témára összpontosítom: először is megvizsgálom, hogy mennyiben hozott újat a kapitalizmus mai korszaka, és ezzel összefüggésben azt is elemzem, mit is jelent „a kapitalizmus új szelleme” abban az értelemben, ahogyan Boltanski és Chiapello (1999) ezt a terminust használják; ezután közelebb lépek témánkhoz, és rátérek azon karaktertípusok és személyiségvonások tárgyalására, amelyek a munka világának mai (újkapitalista)² szakaszában, ha általánosnak nem is, de legalábbis tipikusnak tekinthetők.³ A harmadik részben ehhez kötődően az új karakter- és

1 Jelen írás Szalai Erzsébetnek a globalizáció szociálpszichológiai hatásait vizsgáló, folyamatban lévő kutatása keretében született.

2 Az újkapitalizmus terminus magyarországi meghonosítására Szalai Erzsébet komoly erőfeszítéseket tesz, lásd 2006-ban megjelent legújabb könyvét: *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* (Szalai 2006). Itt és most nem teszek különbséget újkapitalizmus és a kapitalizmus új szelleme között, de meg kell jegyezmem, hogy az elavulás bizonyosságával mindkét terminus esetében számolni kell. Hacsak nem a mai tekinthető a kapitalizmus legutolsó szakaszának, jön majd egy újabb, amely akkor szintén a „legújabb” jelzőt fogja magának kikövetelni. Mivel azonban a szociológiai köztudatban e két fogalom ebben a formában látszik megszilárdulni, fenntartásaim ellenére jobb híján én is használni fogom ezeket. Bajomi Iván ügyesen oldotta meg ezt a problémát, amikor Boltanski és Chiapello könyvéről írt recenziójának *A kapitalizmus harmadik szelleme* címet adta (Bajomi 2006). Azzal, hogy írásom címében nem az „újkapitalizmus”, hanem „a kapitalizmus új szelleme” terminus szerepel, azt kívánom kihangsúlyozni, hogy az írás vezérfonalát egyértelműen Boltanski és Chiapello könyve adja.

3 A különbségtétel általános és tipikus között fontos: korántsem minden tipikus jelenség tekinthető általánosan elterjedtnek. A következőkben sokkal inkább a weberi értelemben vett tipikus, mint az általánosan elterjedt személyiségtypusokról, karakterjegyekről esik majd szó. Írásunk utolsó részében kísérletet fogunk tenni a tipikusság általánossá alakítására.

személyiségtípusok kapcsán körvonalazódó újfajta kizsákmányoláselméletről fogok szót ejteni, s teszem ezt azért, hogy írásom negyedik részében, eggyel távolabb lépve vizsgálatunk tárgyától, kísérletet tegyek ezt a – véleményem szerint töredékes – kizsákmányoláselméletet tágabb kontextusba, logikus módon egy kizsákmányolásalapú társadalomrétegződés-tipológiába behelyezni. Írásomat az ehhez a tipológiához fűzött megjegyzésekkel zárom.

1. Mít jelent a kapitalizmus új szelleme?

1999-ben megjelent, rendkívül fontos könyvükben Luc Boltanski és Eve Chiapello részletesen elemzik a kapitalizmus természetének változásait és a hozzá kapcsolódó kritikák átalakulásait. Egyrészt empirikus adatok ismertetése, másrészt a kapitalizmus elitjének, a menedzsereknek szánt irodalom feldolgozása és bemutatása segítségével próbálják meg bizonyítani, hogy korunk kapitalizmusa a kapitalizmus korábbi (természetesen ideáltipikusnak tekintett) szakaszaihoz képest új minőségnek tekinthető. Annak ellenére, hogy adataik és példáik nagy része elsősorban Franciaországra érvényes, jól láthatók a világban tapasztalható általános tendenciák: a tőkejövedelmek növekedése a munkajövedelmek rovására, a nagyvállalatok jóléti felelősségvállalásának fokozatos csökkenése, határozatlan idejű szerződések határozott idejű szerződésekkel történő felváltása, az egy emberre eső munka mennyiségének és bonyolultságának növekedése (amelyhez nem társul bérnövekedés), munkahelyek kiszervezése, gyárak külföldre telepítése, a biztos megélhetést nyújtó alkalmazotti viszony bizonytalanabb, szerződéses viszonyra történő fokozatos átalakítása (Boltanski és Chiapello 1999: 17–31). Ehhez Voswinkel és Kocyba (2007: 137) alapján még hozzáfűzhetjük: a munkaadói kockázatoknak lehetőség szerint a munkavállalókra történő áterhelése; tehát összességükben: kevesek gazdagodása sokak elszegényedésével összefüggésben. Ezt a sommás megállapítást Hardt és Negri is osztják *Empire* (2000) című művükben, és Zygmunt Bauman is a *Globalizáció* (1998) című könyvében, továbbá Hartmann és Honneth is úgy vélik, hogy az 1960-as évek vége és az 1980-as évek eleje között – tehát az általuk „neoliberális forradalomnak” nevezett változás előtt regnáló jóléti kapitalizmushoz képest a kapitalizmus mai formájában – számos ponton visszalépés történt (Hartmann és Honneth 2007). Az 1990-es években Pierre Bourdieu is gyakran foglalt állást a „neoliberális invázióval szemben”, s ezzel párhuzamosan a jóléti rendszerek védelmében (lásd főként Bourdieu 1998).

Boltanskiék szerint az átalakulások egyértelműen a felül lévők, a kiváltságos helyzetűek kezdeményezésére mentek végbe, mivel azok elsősorban nekik kedveztek, miközben e jelentős változ(tat)ások az alul levők részéről nem ütözködtek komoly ellenállásba. Szalai Erzsébet is hasonló álláspontot fejt ki: „[a] tőke, mint megszületése óta mindig, most is igyekszik rákényszeríteni a munkavállalókat a számára hatékony termelési-technológiai rendszerbe való betagozódásra” (Szalai 2006: 57). Mindezzel szemben Hardt és Negri a változásokat egyértelműen az alul lévők kezdeményezéseihez kapcsolja: „[a] piacok globalizálódása nem egyszerűen a kapitalista vállalkozási forma szörnyű termése, hanem a taylori, a fordii és a fegyelmezett munkaerő vágyainak és követeléseinek eredménye volt” (Hardt és Negri 2000: 256). Meglátásuk szerint az 1970-es évek amerikai fiataljai számára már nem volt vonzó az egész életen át tartó, napi 8 órás, évi 50 hetes munka – új, rugalmasabb, mobilabb életformák felé fordultak (i.m. 273–274). Természetesen Boltanskiék is azonosítják a szabadság, a szabadabb munkakörülmények iránti igényt az úgynevezett művészi kritika [critique artistique] formájában,

de jól látják, hogy a szabadság növekedése, az alternatív munkavégzési módok megjelenése valójában a stabil munkahelyek háttérbe szorulását eredményezi, és a fokozott szabadság, önállóság csak azoknak kedvez, akik azzal élni is tudnak, a munkásság széles rétegeire viszont ez egyértelműen nem jellemző. Ezt Hardt és Negri is látták: a korábbi határok lebomlása által lehetővé vált mobilitással sokan nem tudnak mit kezdeni: azok, akik kényszerűségből, megélhetést keresve vándorolnak egyik faluból vagy országból a másikba, egyik földrészről a másikra, inkább biztos lakó- és munkahelyre, mozdulatlanságra vágyóknak. Jól látható, hogy Hardt és Negri szerint a munkahelyek bizonytalanná válása valamifajta nem szándékolt következménynek tekinthető: a rugalmas munkaszervezés irányába történő elmozdulást eredetileg a munkások követelték, de annak várható negatív hatásaival nem számoltak.

Boltanski és Chiapello az egyenlőtlenségek legfőbb dimenzióit a munka világán belül, illetve a munka világa és a munkanélküliség világa között jelölik ki, s ehhez kapcsolódóan – Baumanhoz hasonlóan – nem feledkeznek meg a mobilak és immobilak között feszülő egyenlőtlenségről sem. A kapitalizmus mai szakaszában újfajta személyiség típusok alakulnak ki, amelyek e személyiségjegyek hordozói számára a változásokban rejlő lehetőségek kiaknázását teszik lehetővé; ugyanakkor azok, akik nem képesek a változásokhoz alkalmazkodni, az átalakulások veszteséivé fognak válni, s korábbi, talán eredetileg sem túl kedvező helyzetük további romlásával lesznek kénytelenek számolni. Úgy tűnik, ők lesznek többségben.

Boltanskiék a kapitalizmus új szellemén, vagyis a kapitalizmus szellemének átalakulásán a kapitalizmus öngazolásának megváltozását értik, tehát azt, hogy immár más érvek szükségessé ahhoz, hogy az embereket a kapitalizmusban való részvételre rá lehessen bírni. Tehát nem csak maga a kapitalizmus, hanem az a retorika és érvrendszer is átalakul, amely az embereket a kapitalizmusban való részvételre rábírná igyekszik.

A „kapitalizmus szelleme” kifejezést a szerzők Max Weberől veszik át, ugyanakkor a weberi megközelítéstől igencsak eltérő értelemben használják.

A kapitalizmusban való részvétel Webernél tulajdonképpen problémamentes, már-már automatikus. A protestantizmus tanításainak hatására a protestánsok „pszichológiai motivációt” éreznek arra, hogy sikerességre törekedjenek abban a mesterségben, amelyre Isten kiválasztotta, elhívta őket. Az a kérdés tehát, hogy milyen kollektív előnyöket, vagy milyen materiális egyéni előnyöket remélhetünk a kapitalizmusban való részvételtől (ami Boltanskiéknál tulajdonképpen a kulcskérdés), magától értetődő módon itt még nem merül fel, ebben a korszakban – Weber leírását követve megállapíthatjuk, hogy – a kapitalizmusnak nincs szüksége öngazolásra. A sikeresség ekkor egyedül mint az üdvözülés biztos jele került számításba, s az utilitarizmus elvét (vagyis annak mérlegelését, hogy a kapitalizmusban való részvétel anyagi értelemben előnyös-e vagy sem) az is kizárta, hogy Weber tanúsága szerint a protestánsok mélyen hittek és hisznek abban, hogy az Isten által a számukra kijelölt hely, s így a társadalmi egyenlőtlenségek megkérdőjelezése nem lehetséges. Így tehát, még ha számos anomáliája megnyilvánult is, a kapitalista rendszer betöltötte alapvető normatív funkcióját: a legtöbb ember szorongását csökkentette, hiszen üzleti sikereik megerősítették őket kiválasztottság-érzésükben. A kapitalizmus tehát – ha pontosan értem Weibert – valójában *nem szándékolt következmény*, melynek a környezetre vagy a társadalmi viszonyokra kifejtett hatása közömbösen hagyta a kapitalizmus úttörőit és azok követőit, s amelynek megkérdőjelezése sokáig lehetetlen volt. A kapitalizmus csak akkor kényszerül rá létjogosultságának igazolására – s Boltanski és Chiapello vizsgálódásának egyik legfontosabb tárgya (a kapitalizmus öngazolási formái) is csak akkor alakul ki –, amikor a normatív vallási alap megszűnik létezni.

Úgy tűnik, erre nem kellett sokat várni, hiszen a kapitalizmus, paradox módon, éppen azt az alapot ássa alá nagy iramban, amelynek létrejöttét (legalábbis Nyugat-Európában) köszönheti. E kijelentés igazságának alátámasztására Weber a metodista vallásalapító John Wesley szavait idézi: „Mihelyt növekszik a gazdagság, úgy növekszik a kevélység, a szenvedély és a világ szeretete minden formájában. Hogyan tudna ebben az állapotban kitartani a metodizmus, azaz a szív vallása, mely még ha olyan is ma, mint egy virágaiban zöldellő fa?” (Weber 1995: 217). Vagy ahogy Weber maga mondja: az embereknek „növekednek világi vágyaik, és növekszik dölyfük” (i.m. 218).

Weber szerint a kapitalizmus létrejöttét eredményező normatív vallási alapnak a 20. század elejére már nyomát is alig látni, hiszen ez a kapitalizmus akkor kezd el igazán kifejlődni, amikor „Isten birodalmának görcsös kutatása” helyet enged „az utilitarista világiasságnak” (i.m. 218). Wesleynek tehát a vallásos aszketikus alap önfelszámolását illető prognózisa helytállóan bizonyult. A vallási megalapozottság erőteljes meggyengülését Weber már a 18. században, az amerikai Benjamin Franklin gondolataiban kimutatta, s a 20. század elejére az aszketikus magatartás mint a kapitalista egyén egyik legalapvetőbb jellemzője is ellillant (i.m. 223–224).

Boltanski és Chiapello a kapitalizmus három szakaszát különbözteti meg (Boltanski és Chiapello 1999: 57), melyekhez saját ideológiák, igazolások társulnak. Az első szakaszt a kapitalizmus házi, családi fajtájával azonosítják, amelyben a személyes kapcsolatok dominálnak, és amely Boltanskiék szerint a technikai és gazdasági haladás ígéretével legitímálta magát, de amely pontosan a normatív vallási alap okán igazából nem is szorult öngazolásra. A második szakaszra a nagyvállalati tömegtermelés jellemző, amely viszonylag biztos munkahelyeket, karrierlehetőséget biztosított a dolgozók számára (ez a „jóléti kapitalizmus” fénykora), a kapitalizmus harmadik szakasza pedig a 1980-as években kezd kibontakozni. Ez utóbbi szakaszt a projektek általi dominancia jellemzi, és az emberi és politikai jogok terjedésével, a szabadság és kreativitás kibontakozási lehetőségével próbálja saját létjogosultságát megalapozni (Takács 2004 alapján). Az ideológia azonban némiképp gyenge lábakon áll: a második szakaszhoz viszonyítva ugyanis az emberek egyre kevésbé számíthatnak biztos, egész életen át tartó munkahelyre, ehelyett egyik projektből a másikba lépnek, s ezen átalakulások korábban nem látott mértékű rugalmasságot (a szó pszichológiai értelmében is) és mobilitást, tehát gyakori lakóhely- és állásváltoztatást követelnek meg tőlük. Napjainkban is e harmadik szakasz kiteljesedésének lehetünk tanúi.

Boltanski és Chiapello úgy látják, hogy az újkapitalizmus, vagy ahogyan gyakrabban említik, a kapitalizmus harmadik szakaszának és szellemének igazolása jelentős mértékben a *cité par projets*-n, magyarul a *projektek rendjén* alapul (részletesen lásd Boltanski és Chiapello 1999: 161–192). A kapitalizmus két korábbi szakaszában megfigyelhető egyenlőségeket Boltanskiék hat igazolási elvvel, illetve renddel, vagyis *citével* írták le.⁴ Hogy ki miért éppen

4 Boltanski és Thévenot a *cité par projets*-n kívül az alábbi hat *citét* különbözteti meg, melyek nem transzhisztórikus képződmények, tehát idővel eltűnhetnek, helyettük, mellettük újak alakulhatnak (Takács 2004):

- *La cité civique*: az (állam)polgári igazolás (Rousseau/szakszervezeti irányítás) alapja a közös akarat és az egyenlőség.
- *La cité industrielle*: az ipari igazolás (Saint-Simon/a termelékenység irányítása) a hatékonyságon és a kompetencián nyugszik.
- *La cité domestique*: a házi vagy domesztikus igazolás (Bossuet/a megfelelő viselkedés irányítása) a személyes kapcsolatokon és bizalmon alapul egy közösség tagjainak kapcsolati hálóján keresztül.
- *La cité du renom*: a vélemény/megítélés igazolás (Hobbes/kapcsolatszervezés) a mások általi elismeréssel nyugszik.
- *La cité marchande*: a kereskedői igazolás (Smith/a sikeres üzlet irányítása) a piacon nyugszik.

ott helyezkedik el a hierarchiában, ahol, azt a hat különböző igazolási elv egyikével lehetséges magyarázni; ezek azok az elvek, amelyekre az emberek cselekedeteik vagy vitáik során támaszkodhatnak, hivatkozhatnak. Boltanskiék azonban úgy találják, hogy a mai kapitalista társadalmak hierarchiaviszonyai a hat létező citével már nem írhatók le teljesen, a „reziduális” magyarázatára ezért a meglévő hat mellett bevezetik a *projektek citéjét*, másképpen: a *projektek rendjét*.

A munka világában a projektorientáltság egyre fontosabbá, egyre elterjedtebbé válik, bár korántsem nevezhető az egyetlen hierarchiaképző elvnek. Ugyanakkor számos, a munkavállalók szempontjából azonban a hatvanas évek végi, hetvenes évekbeli jóléti rendszerhez képest nem egyértelműen kedvező változást hozott. Az emberek munkájában megszűnik a korábban tapasztalt stabilitás, a karrierек becsatornázottsága gyengül, a folytonosság helyét átveszik az egymást váltó projektek. A projektek szükségképpen átmeneti jellegűek, teljesen másfajta képességeket igényelnek, mint a korábbi munkaszervezési modellek, a taylorizmus helyét a toyotizmus veszi át, amely rugalmas munkavégzést feltételez, számos munkahely kiszervezését, kitelepítését eredményezi, a szakszervezetek pedig jelentős mértékben meggyengülnek, a kollektív érdekérvényesítés helyét gyakran az egyéni munkavállalói érdekérvényesítés veszi át. A munkahelyi hierarchiaszintek száma csökken, a projektek sikerességének záloga nem a vertikális, sokkal inkább a horizontális együttműködés, s a projekteknek már nem teljhatalmú főnökökre, sokkal inkább szervezőkre, irányítókra van szükségük, a szoros hierarchia ugyanis a projekteket jelentős mértékben gúzsba kötné. Összefoglalva és leegyszerűsítve: az új korszak a munkahelyi autonómia térnyerését jelenti a biztonság rovására, vagyis, Boltanski és Chiapello szóhasználatával élve, az új korszak a több autonómiát követelő művészi kritika [*critique artistique*] sikerét és a több biztonságot kívánó társadalmi kritika [*critique sociale*] sikertelenségét hozta.

A kapitalizmus új korszaka egyeseknek kedvez, de még többen egyedül a hátrányait látják, mivel az átalakulásokból csak azok tudnak profitálni, akik rugalmasan képesek alkalmazkodni az újfajta hálózati társadalom körülményeihez.

2. Új személyiségvonások és embertípusok az újkapitalizmusban

A munka világában új pozíciók jelennek meg: a korábbi főnökök [*chiefs*] helyét vezetők [*leaders*], a káderek [*cadres*] helyét menedzserek, a munkások [*ouvriers*] helyét pedig üzemeltetők [*opérateurs*] veszik át (Boltanski és Chiapello 1999: 119–128). Ezek a változások a munka és a munkaszervezés rugalmasabbá válására utalnak: a hierarchiaviszonyok oldódni kezdenek, a munka világában azonosítható különböző szerepek közötti éles határvonal diffúzabbá válik. Ez természetesen nem jelenti a hatalmi viszonyok eltűnését (sőt talán még gyengülését sem), inkább arról van szó, hogy a korábbi kötött, teljességgel explicitté tett hierarchiastruktúra helyét egy első látásra nehezebben feltérképezhető mező (a szó *bourdieui* értelmében) veszi át.⁵ A dolgozók korábbi, piramisszerű hierarchiához kötött ellenőrzésének helyébe decentralizált és „leegyszerűsített” ellenőrzési formák lépnek. A projektalapú kapi-

• *La cité inspirée*: az inspirációs vagy ihletettségi igazolás (Szent Ágoston/a kreativitás irányítása) egy személy és egy totalitás közti közvetlen kapcsolaton nyugszik (pl. Isten és a misztikusok vagy a művészet és a művészek).

⁵ A Bourdieu által azonosított mezők, noha maguk is strukturalista ihletésűek, a parsonsi vagy luhmanni struktúráknál jóval rugalmasabbak, nagyobb hangsúlyt fektetnek a társadalmi aktorok figyelembevételére.

talista termelés számára a konszenzusorientált vezetési formák jobban megfelelnek, mint a klasszikus autoriter ellenőrzési mechanizmusok (Dubiel 2007: 112), ugyanakkor elhamarkodott lenne ebből azt a következtetést levonni, hogy ez egyben a látens hatalmi struktúra eltűnését is jelenti: krízishelyzetben bármikor szükség lehet a látens felelősségi hálóki explicitté tételére.

A networkalapú társadalom és munkaszervezés világában nem csak új pozíciók, de – azokhoz kötődve – új személyiségtípusok is megjelennek: míg a *faiseur* (csaló), angol-szász terminológiát használva a *networker* cinikus, opportunista és önző viselkedése a hálózat szempontjából diszfunkcionális, addig a *mailleur* (építő) a hálózat valódi összetartója, működtetője. A csaló a birtokába jutott információkat (részben) megtartja magának, arra törekszik, hogy az általa kialakított kapcsolatok szükségképpen rajta keresztül haladjanak át, de az nem célja, hogy másokat is helyzetbe hozzon, hogy olyan kapcsolatok létrejötte felett bábáskodjon, amelyek később nélküle is működhetnek. Az építő ezzel szemben megszervezi a maga körül létrejött munkacsoport tevékenységét, a megszerzett információkat továbbadja, a csapatmunka keretei között lehetővé teszi munkatársai kibontakozását is, új kapcsolatok kialakulását segíti elő, olyan kapcsolatokat, amelyeknek ő nem feltétlenül részese (Boltanski és Chiapello 1999: 437–444).

A networkalapú társadalom szereplőinek – a szerzők által feldolgozott menedzserirodalom szerint – számos tulajdonsággal kell bírniuk annak érdekében, hogy a „nagyok”, a nyertesek közé kerülhessenek. E jellemzőkkel legfőképpen az új menedzsereknek és a hálózatok működtetőinek (az építőknek) kell rendelkezniük. A kapitalizmus legújabb szakaszában – természetesen a teljesség igénye nélkül – az alábbi előnyös személyiségjegyek azonosíthatók: rugalmas, lelkesedik a projektekért, bízik önmagában és bizalmat, szimpátiát, érdeklődést kelt maga iránt másokban, mindig nyitott új projektekre, alkalmazkodóképes, sokoldalú, könnyen alkalmazható [employable], autonóm, nyitott új kapcsolatokra, könnyen és gyorsan különbséget tesz hasznos és fölösleges kapcsolatok között, kihasználja a gyenge kötések erejét, intuitív és tehetséges, se nem félnék, se nem túl rámenős, azonos módon áll hozzá az ismert és az ismeretlen emberekhez, a világban mindenhol otthon érzi magát, jól kommunikál, nyitott és kíváncsi. Mindig elérhető mások számára, magabiztos, de nem arrogáns, szolgálatkész, mások kérés nélkül látják el számára fontos információkkal, meghallgat másokat, figyel másokra, képes a legkülönbélebb emberekhez alkalmazkodni. Sajátos vonzerővel bír, amely lehetetlenné teszi, hogy sztereotípiák alapján besorolják. Nem csak saját hasznát lesi, másoknak is segít, mások számára is hasznot hajt. Karizmatikus személyiség, akit mások követnek, tervei, víziói másokból lelkesedést váltanak ki. A csapat, amelyet irányít, megbízik benne, mert nem tartja meg magának a megszerzett információkat, hanem azt a csapat sikeressége érdekében megosztja a többi taggal is (i.m. 168–173).

Az iménti felsorolásból is jól látszik, hogy a kapitalizmus mai fajtájára egy korábbi – a nagyipari kapitalista termelés előtti – társadalmi rend részleges visszatérése jellemző. A kapitalizmus második szakaszában – lásd taylorizmus – mindenki számára elsődleges hivatkozási pont, hogy az egyéni teljesítményeket – az uralkodó ideológia szerint! – objektíven méri és ítélik meg, s hogy abban, hogy kit vesznek föl egy munkára vagy hogy ki kap jutalmat, kizárólag a szigorúan vett szakmai teljesítmény játszhat szerepet. A munka és magánélet jól elkülönült egymástól, és elengedhetetlen volt hangsúlyozni, hogy a magánéletben fontos tulajdonságok a munka világában – elvileg – nem juthattak szerephez. A networkalapú, projektekre épülő társadalmakban ez teljesen megváltozik, a munka és a magánélet közötti határ

elmosódik (Botanski és Chiapello 1999; Voswinkel és Kocyba 2007; Hartmann és Honneth 2007), az ember otthon is részben a munkájával foglalkozik, míg a munkahelyén személyes, emberi kapcsolatait építi. Abban, hogy ki kap meg egy állást, vagy hogy kit bíznak meg egy projekt vezetésével, a kapitalizmus mai formájában a legszemélyesebb tulajdonságok is szerepet játszanak: a kommunikációs képességek, a személyes vonzerő, a megbízhatóság, a jó személyes kapcsolatok mind-mind (ismét) rendkívül fontossá válnak. Az érzelmektől sem mentes személyes kapcsolatok nem szorulnak többé vissza a magánszférába, a személyközi kommunikáció szempontjából a magánélet és a munka világa között többé szinte semmi különbség sincs, s ez mind a magánéletben, mind a munka világában kihívások elé állítja az egyéneket. A magánélet szférájában problémát okozhat, hogy az újkapitalizmus gazdasági alapú racionalitászelelete egyre inkább beszűrődni látszik az intim személyközi kapcsolatokba, továbbá

[a]z időbeli források fokozott igénybevétele, a lényegesen megnőtt mobilitási követelmények, végül pedig a határozottabb egyéni felelősségvállalás és az érzelmi odaadás állandó elvárásai is egyre jobban megnehezítik manapság, hogy a magánszférában élő lehessen teremteni azt a kreatív virtuozitást, amire a „tisztá”, pusztán a vonzalmon alapuló kapcsolatokban elengedhetetlenül szükség lenne (Hartmann és Honneth 2007: 132).

Ezzel párhuzamosan tanúi lehetünk annak, hogy a munka világában a teljesítmény értékelésének korábbi, jól körvonalazott, „kemény” kritériumai „meglágyulnak”, s valójában senki sem tudja, hogyan lehetne a munkavállaló értékelésébe újonnan beszivárgó, s ott nemritkán túlsúlyba kerülő új változókat (személyes vonzerő, kommunikációs készség, szervezőkészség stb.) operacionalizálni, s ezáltal adekvát módon valamiféle jutalmazási rendszerhez kapcsolni. Egy projekt irányításához elsősorban nem szakértelemre, hanem jó csapatépítői és kommunikációs képességekre van szükség, s a korábban egyértelműen a magánélet szférájába tartozó tulajdonságok fontossága a konkrét szakmai munkát továbbra is végző szakértők esetében is előtérbe kerül.

A networkalapú társadalom ideális alanyának személyisége szükségszerűen rendkívül sebezhető, identitása gyenge lábakon áll, hiszen számára az a legfontosabb, hogy szabad mozgását minél kevesebb kötöttség akadályozza, s ez tárgyakra és személyekre egyaránt értendő. Mivel a tulajdon felelősséggel és röghöz kötöttséggel jár, ezért törekszik arra, hogy amennyire csak lehet, megszabaduljon ingatlanjaitól és ingóságaitól a birtoklás helyett a bérlést (ház, autó) részesíti előnyben (Boltanski és Chiapello 1999: 233–234). Személyi kapcsolatait *per definitionem* ellentmondásosak, hiszen egyfelől a sikeres projektek miatt fontos számára, hogy kapcsolati hálója minél kiterjedtebb és szerteágazóbb legyen, másrészt viszont könnyen belátható, hogy ha valaki gyakran vált állást és lakhelyet, az nem kedvez a mély és tartós emberi kapcsolatoknak. Emberi kapcsolatait ápolását ezért nagyrészt másokra – a networkalapú társadalom új „proletariátusára”, az immobilakura – bízta. Az egyetlen biztos pontot saját maga jelenti önmaga számára, s mivel az emberekhez és a tárgyakhoz fűződő kapcsolatai rendkívül változékonyak, identitásának kialakításában sem nagyon számíthat másra, csak önmagára. Valószínűsíthető, hogy esetében ez ellentmondásoktól terhelt szituációkat fog eredményezni: munkájában a siker érdekében kénytelen barátságosnak, nyitottnak, önzetlennek mutatkozni, de végső soron mégiscsak megrögzött, a kötöttségeitől szabadulni kívánó individualista, tehát komolyan felmerülhet a cinikus kettős játék veszélye. A munka projektek által uralt világának kettősségére, ellentmondásosságára Richard Sennett is felhívta a figyelmet. *The Corrosion of*

Character című művében kifejti, hogy a rövid időre létrejött munkacsoportok tagjainak nincs idejük összekovácsolódnia, s noha a kimondott cél a team tagjai közötti lehető legnagyobb fokú együttműködés kialakítása, valójában ők egymás versenytársai, hiszen a rosszul teljesítőktől idővel megválnak a projekt végeztével egyébként úgyis felbomló csoport, s később újabb és újabb változó összetételű csoportok alakulnak, ami azt eredményezi, hogy a korábban egy csoportban dolgozók előbb-utóbb egymás konkurensává válnak, majd ismét egy csoportba kerülnek. A csoportok változékonysága miatt a tagok inkább csak felszínes kapcsolatokat kötnek, s előfordulhat, hogy a magasabb státuszú dolgozók nem osztják meg a tudást és az információt alacsonyabb státuszú munkatársaikkal, hiszen azok így esetleg „a fejükre nőhetnek” (Sennett 1998: 111), Boltanski és Chiapello szóhasználatával tehát az *építőből* könnyedén *csaló* válhat. Jól látszik, hogy az építővé válást a strukturális kényszerítő elemek nem könnyítik meg, és a hálózati társadalom dolgozóit inkább a csalóvá válás irányába tolják.⁶

A munka világában kimutatható bizalomvesztés a magánéleti kapcsolatokra is rányomja a bélyegét: a rugalmasság hirdetése és követése – Sennett szerint – a magánéletben rugalmatlan személyiségek kialakulását eredményezheti. Mivel a munka világában egyre kevesebb a fix pont, az átlátható szabály (láttuk, a taylorizmusra jellemző objektív értékelési mód háttérbe szorul), a legtöbb egyén hajlamos lehet ezt a hiányt a magánéletében pótolni, s olyan örök érvényű kijelentésekhez, konzervatív elvekhez kötni magát, amelyeket rugalmatlanul, minden problémás szituációra változatlan formában alkalmaz. Ez a rugalmatlan elköteleződés azt a hosszú távú életút-narratívát hivatott pótolni, amelyet a rövid távú tervezés központba kerülése apró darabokra tört, s végül teljesen felszámolt. Boltanski és Chiapello is látják, hogy a „projekttesedés” igencsak próbára teszi az egyének pszichológiai tűrőképességét. Azok lehetnek az átrendeződés kedvezményezettjei és haszonélvezői, akik ezt a próbatételt sikerrel teljesítik: „A projektek univerzumában nagynak számító ember képes megszabadulni saját szenvedélyei és értékei súlyától, nyitott a különbségekre (ellentétben a merev abszolutista beállítottságú emberekkel, akik ragaszkodnak az egyetemes értékek védelméhez)” (Boltanski és Chiapello 1999: 184; idézi Bajomi 2006: 447).

3. Mobilitási különbségek és kizsákmányoláselmélet

Az első részben említett, s a Hardt és Negri által leírt kényszerű vándorlás problémájával állítható párhuzamba Bauman különbségtétele turisták és csavargók között. Míg a turisták maguk választják meg úti céljukat és utazásuk módját, addig a csavargók kényszerből mozognak. Kialakul a globalizált világ legújabb és legfontosabb egyenlőtlenségi dimenziója: a felül lévők könnyen változtatnak helyet, s amennyiben már nem kielégítő vagy veszélyes számukra az a hely, ahol tartózkodnak, továbbállnak, s a helyi negatív hatásokat az alul lévőkre hagyják. Az első világ, vagyis a felül lévők, a turisták világa az üzletemberek, globális kulturális menedzserek és globális tudósok világa. Ők szabadon utazhatnak (nemritkán első osztályon vagy magánrepülőgépen), s az utazásban örömeiket lelik, őket mindenhol tárt karokkal fogadják. A második világba tartozók gyakran kénytelenek illegálisan, titokban utazni, s „néha többet fizetnek egy bűzös, nem túl tengerbiztos hajó zsúfolt harmadik osztályaért, mint mások az

⁶ Érdekes lenne megvizsgálni, hogy minden ellenkező irányú kényszer ellenére az építők vajon miért vállalják mégis magukra ezt az egyáltalán nem könnyű, és talán nem is mindig kifizetődő szerepet.

első osztály fényűző luxusáért – mindemellett rosszallással szemlélik őket, és ha nincs szerencsájük, letartóztatják, és azonnal kiutasítják őket, amint megérkeznek” (Bauman 1998: 139).

A turisták és csavargók közötti oppozíciót Bauman talán a következő mondatban foglalja össze a legszemléletesebben: „A turisták azért utaznak, mert a számukra elérhető (globális) világot ellenállhatatlanul vonzónak találják – a csavargók azért utaznak, mert a számukra elérhető (lokális) világot elviselhetetlenül barátságtalannak találják” (i.m. 143). A csavargók ugyanis olyan utazók, akiktől megtagadták a jogot, hogy turistákká válhassanak. Helyzetük rendkívül kiszolgáltatott, saját helyváltoztatásuk felett szinte alig rendelkeznek irányítással, s emiatt csapdahelyzetbe kerülnek: „Számukra nem megengedett sem az, hogy egy helyben maradjanak [...], sem az, hogy jobb helyet keressenek maguknak” (i.m. 144).

A turisták mobilitásának természetesen ára van, méghozzá igen nagy, amelyet mások kénytelenek megfizetni. Ők ugyanis a csavargók leláncolásának, röghöz kötésének köszönhetik mobilitásukat, szabadságukat, hiszen továbbra is vannak helyhez kötött munkák, tevékenységek, amelyeket valakinek el kell látni. „Nincsenek turisták csavargók nélkül, és a turisták nem engedhetők szabadon anélkül, hogy leláncolnánk a csavargókat...” (i.m. 145). A turistának is szüksége van a csavargó jelenlétére, vagy legalábbis képére: mások számkivetettségéből merít erőt, s annak tudata, hogy alapvetően a nyertesek, és nem a vesztesek közé tartozik, lendületet ad neki. Ugyanakkor a csavargók látványa bizonytalanságot is ébreszt benne: nem engedi elfeledni, hogy a turista és a csavargó között milyen vékony a határ, és hogy az, aki egyik nap még szabad akaratából és kedvtelésből változtatott helyet, másnap már mások utasítására, parancsára kénytelen ezt megtenni. Ebben az értelemben „a csavargó a turista rémálma”.

Erre az aszimmetriára Szalai is felhívja a figyelmet: szerinte az „utazó élet” csak a társadalom szűk elitje, szóhasználatában a „pénzügyi-gazdasági szuperstruktúra”, és a „felső közép-rétegek” számára adatik meg. A többség – azok, akiknek a gondtalan utazásban nem lehet részük – csak kiszolgáltatott „globális munkásként”, leszakadó munkanélküliként és/vagy passzív fogyasztóként jön számításba⁷ (Szalai 2006: 65).

Boltanski és Chiapello hangsúlyozzák, hogy a 20. század végén éledező, a kapitalizmust bíráló mozgalmak nagyrészt nem a kizsákmányolás [exploitation], hanem a kizárás [exclusion] fogalma köré épülnek (Boltanski és Chiapello 1999: 425–429). Bár egyre több ember egyre bizonytalanabb pozíciókban, relatíve egyre kevesebb pénzért dolgozik, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy azok száma is egyre nő, akik a munkaerőpiacról hosszabb-rövidebb, de inkább hosszabb időre, sőt talán végleg kiszorulnak. Az ő esetükben a kizsákmányolás fogalma nem értelmezhető, hiszen az – Boltanskiéknál, Marxnál, de Baumannál is (még ha utóbbi explicite nem is beszél kizsákmányolásról) – csak a munka világában kap értelmet. Nem kevés azok száma, akik hendikepjeik miatt (legyen szó fizikai vagy mentális fogyatékosokról, vagy egyszerűen csak alacsony iskolázottságról, tökeszegénységről) nem képesek az új kapitalizmusban érvényesülni, de magukat eltartani is csak alig.⁸

Természetesen a kizárás terminus egyre népszerűbbé válása mellett a kizsákmányolás fogalma sem ment ki végleg a divatból, csak némiképp átalakult. Eric Olin Wright az *Ap-*

7 A kínálkozó mobilitási lehetőségeket – úgy tűnik – a különböző országok népei eltérő mértékben képesek vagy hajlamosak megragadni. Vajon mivel magyarázható, hogy az Európai Unió munkaerőpiacának – részleges – megnyitását a lengyel vagy román munkavállalók a magyaroknál jóval magasabb arányban használták ki?

8 Természetesen Magyarországon is léteznek a tartós munkanélküliek és fogyatékosok foglalkoztatására ösztönző programok, de ezek sajnos gyakran visszaélésekre adnak lehetőséget, s explicit céljaikat csak igen szerény mértékben valósítják meg.

proaches to class analysis című általa szerkesztett könyvben úgy véli, hogy a marxi elgondolásokból a huszonegyedik században a legjobban, a legígéretesebben használható koncepció a *kizsákmányolás* fogalma és elmélete (Wright 2005: 19–20). Fontos viszont hangsúlyozni, hogy kizsákmányolásról csak abban az esetben beszélhetünk, ha igazolni tudjuk, hogy egyesek jó, kiváltságos helyzete és mások sanyarú sorsa, rossz helyzete között összefüggés van (Boltanski és Chiapello 1999: 444; Wright 2005: 20; Szalai 2006: 75). Boltanski és Chiapello erre tesznek kísérletet, amikor a kapitalizmus új modelljéhez a kizsákmányolás két új típusát rendelik.

Egyrészt, a networkalapú társadalmak elitjének tündöklését az immobil „proletariátus” teszi lehetővé, ezt nevezik „gyenge értelemben vett kizsákmányolásnak” (Boltanski és Chiapello 1999: 445–450). A nagyok tehát azért nagyok, mert a kicsik kicsinyége ezt lehetővé teszi számukra. (Boltanskiék a „nagy” és a „kicsi” jelzőt tulajdonképpen a *sikeres* és *sikeretlen* vagy a társadalomban *fent lévő* és *lent lévő* értelemben használják.) „Azáltal, hogy egy helyben maradnak, a kicsik biztosítják a nagyok jelenlétét, akik nem tudnak mindenhol egy időben ott lenni, s így a kicsik a nagyok helyett ápolják azokat a kapcsolatokat, melyeket ez utóbbiak kötöttek” (i.m. 447). A kicsik azzal is segítenek a nagyok hírnevét ápolni, hogy azok távollétében másoknak róluk beszélnek, nevüket emlegetik. Ebben az értelemben tehát a kicsik a nagyok képviselői, helytartói, munkájuk egy részének hasznélvezői pedig egyértelműen a nagyok. A kizsákmányolás ott érhető tetten, hogy a kicsik energiájuk jelentős részét arra áldozzák, hogy a nagyokat adott helyen „képviseljék” és azok hírnevét öregbítsék, így nyilvánvalóan kevesebb energiájuk marad arra, hogy saját magukat potenciálisan naggyá képezzék. A nagyok mobilak, s ezért szükségük van immobil emberekre, akik ezen immobilitás miatt alkalmasak arra, hogy őket képviseljék, nevüket zengjék mindenütt. Ugyanakkor ezzel hozzájárulnak saját immobilitásuk, s ezáltal saját hátrányos helyzetük fenntartásához. A kapcsolati világból ugyanis csak a mobilak tudnak profitálni, csak azok tudnak jó munkahelyhez jutni, akik képesek és hajlandók a gyakori hely- és pozícióváltoztatásra. (Baumannál a turisták és csavargók kölcsönös helyzete nagyon hasonló.) Fontos észrevenni, hogy Boltanskiék a kizsákmányolás fogalmát finoman a kapitalizmusban időközben végbement változásokhoz igazítják: míg a kapitalizmus megelőző szakaszában a dolgozó értékelésének és a vállalat sikerességének alapját egyértelműen a – viszonylag – könnyen mérhető munkateljesítmény képezi, addig a projektek rendjében – amint azt már többször hangsúlyoztuk – a személyes kvalitások (ismét) előtérbe kerülnek. Logikus lépés tehát, ha a kizsákmányolás jelenségét e megváltozott körülményekhez, vagyis a hálózati logika terjedéséhez igazítják.

A gyenge értelemben vett kizsákmányolás mellett Boltanskiéknál találunk egy másik típust, ez „az erős értelemben vett kizsákmányolás” (Boltanski és Chiapello 1999: 450–451). Itt a szerzők az általuk feldolgozott irodalom alapján az emberi méltóság aláásására helyezik a hangsúlyt. Mivel egyre többen már saját létfeltételeiket sem képesek megteremteni, emberi méltóságuk kerül veszélybe, s végső soron emberi mivoltuk kérdőjeleződik meg. A kizsákmányolás ezen típusa azt veszi el az embertől, ami nélkül szinte semmire sem képes: emberi méltósága semmibevételével az ember képtelenné válik bármilyen teljesítményre, s ennek sorozatos kudarc a következménye, hiszen lehetetlenné válik számára, hogy „nagyságát” akár csak egyetlen területen is bizonyítani tudja. Képtelen új kapcsolatokat létrehozni, és létező kapcsolatait is lassan leépülnek. Ha jól értem a szerzőket, az erős értelemben vett kizsákmányolás rövid úton szükségszerűen kizáráshoz vezet, ezért a következőkben kizsákmányolásnak csak a gyenge értelemben vett kizsákmányolást fogom tekinteni.

4. Az újkapitalizmus kizsákmányolásalapú társadalomrétegződés-modellje

A globalizációval, illetve a kapitalizmus legújabb korszakával foglalkozó irodalom döntő többsége egyetért abban, hogy a jóléti kapitalizmus visszaszorulása egyértelműen keveseknek kedvező és sokakat hátrányosan érintő változásokat eredményezett (az 1970-es években fénykorát élő jóléti kapitalizmushoz képest mindenképpen), s sokan abban is egyetértenek (bár mások ezt vitatják), hogy a sikeresek általában azért lehetnek sikeresek, mert a társadalom kevésbé szerencsés rétegeinek létezése, munkája ezt lehetővé teszi: vagyis a siker – általában – kizsákmányolás eredménye.

Mikor a networkalapú munkaszervezés kapcsán Boltanski és Chiapello különbséget tesznek csalók és építők között, akkor implicit módon kritikát gyakorolnak Marx kizsákmányoláselmélete felett, amely azt tételezi, hogy a kapitalizmuson belüli munkaviszonyok *szükségképpen* kizsákmányolásra épülnek: a tőkés *szükségképpen* kizsákmányoló, míg a munkás *szükségképpen* kizsákmányolt. Boltanskiék, úgy tűnik, éket kívánnak ütni a kapitalizmus effajta kategorikus leírásába, és láthatóvá teszik, hogy noha a kizsákmányolás nem szűnt meg, de „nem reménytelen a helyzet”, vannak ugyanis olyanok, akik hajlandók és egyben képesek is magukat a kizsákmányolási struktúrától függetleníteni. Emellett Boltanski és Chiapello felfogása nem tükrözi a marxi „a lét határozza meg a tudatot” felfogást sem. Mint azt a projektek rendjének esetében is láthattuk, az ideológia (a kapitalizmus öngazolási kísérlete) legalább akkora hatással van az objektív létfeltételek (a munkaszervezési mód) alakítására, mint megfordítva.

Mivel Boltanskiék maguk is hangsúlyozzák, hogy noha a projektalapú munkaszervezési modell terjedőben van, a hagyományos módszerek helyét még korántsem vette át mindennütt (sőt talán még uralkodóvá válása is várat magára), így logikusnak és indokoltnak tűnik, hogy az általuk a projektalapú munkaszervezés kapcsán körvonalazott személyiségtipológiát megpróbáljuk a nem projektalapon szerveződő szférák bevonásával egy általános kizsákmányolásalapú társadalomrétegződési modellé alakítani.

A Boltanski és Chiapello által körvonalazott ideáltipikus kategóriákat saját fogalomhasználatuk alapján („kicsik”/„nagyok”) a következőképpen osztályozhatjuk:

A „nagyok” [les grands]: építők (nem kizsákmányolók), csalók (kizsákmányolók).

A „kicsik” [les petits]: kizsákmányoltak, kizártak.

Ha az áttekinthetőség kedvéért mindezt (némi logikus átalakítást és kiegészítést elvégezve) egy táblázatban foglaljuk össze, a társadalmi rétegződés kizsákmányolásalapú modelljét kapjuk. A különböző, elméletileg lehetséges csoportokba való tartozást a sikerességhez (sikeresség/sikertelenség), illetve a kizsákmányoláshoz fűződő viszony (kizsákmányoló vagy nem kizsákmányoló/kizsákmányolt vagy nem kizsákmányolt), fogja meghatározni.⁹

---

9 A marxi és marxista alapállású társadalomtudományt gyakran illetik a normativitás vádjával: ti. azzal, hogy a társadalom elfogulatlan leírása helyett értékelést, értékítéletet magában foglaló fogalmakkal operál. A kizsákmányolás terminus is illethető e kritikával, való igaz, hogy a kizsákmányolást a marxista társadalomtudósok negatív jelenségnek, igazságtalanságnak tekintették. Ugyanakkor meggyőződésem, hogy a kizsákmányolás (a szó vitathatatlanul normatív kicsengésének ellenére) abban az értelemben, ahogyan Boltanski és Chiapello használják, elviekben értékmentes leírásra is alkalmas: egyesek gazdagodását mások szegényedésével összefüggésbe hozni önmagában nem utal igazságtalanságra vagy igazságtalanságra. Sokak számára a kizsákmányolás teljesen természetes jelenség lehet, az elfogásuk szerint semmifajta morális-etikai problémába nem ütközik.

	Sikeresek / sikertelenek	Kizsákmányoló / kizsákmányolt
Nyertesek	Sikeresek	- / -
Győztesek	Sikeresek	+ / -
Kapuőrök	Sikertelenek (sikerességtudattal)	+ / +
Vesztesek	Sikertelenek	- / +
Kizártak	Sikertelenek	- / -

A társadalmi rétegződés kizsákmányolásalapú modellje

Látható, hogy a kizsákmányolás összes elvileg lehetséges konfigurációja szerepel a táblázatban, és az is szembeűnik, hogy a sikeresség – elméletileg, de nagyon úgy látszik, hogy ez a gyakorlatban is igazolható – nem feltétlenül kötődik kizsákmányoláshoz (lásd „nyertesek”), és a sikertelenség sem mindig implikál kizsákmányoltságot (lásd „kizártak”). Természetesen, amennyiben a kizsákmányolást a lehető legtágabb értelemben vesszük, ezt az állítást pontosítanunk kell: a sikeresség nem feltétlenül kötődik *közvetlenül* kizsákmányoláshoz, és a sikertelenség sem mindig implikál *közvetlen* kizsákmányoltságot. Hiszen – tág értelemben – még azok sikeressé válását is valamifajta kizsákmányolás teszi lehetővé, akik a kizsákmányolási viszonyból ki tudtak szabadulni. Nehezünkre eshet ugyanis elképzelní egy kapitalista gazdaságot (és társadalmat) kizsákmányolás nélkül, viszont azt Boltanski és Chiapello kizsákmányolástipológiájára (csalók *versus* építők) alapozva megállapíthatjuk, hogy Marx kijelentése, miszerint „[...] minden áruteremelő üzem egyszersmind a munkaerő kizsákmányolásának üzemévé lesz; de csak a tőkés áruteremelés válik olyan, korszakot alkotó kizsákmányolási móddá [...], amely minden megelőző korszakot hasonlíthatatlanul felülmúl” (Marx 1973: 37), a kapitalizmus mai szakaszában nem tekinthető teljességgel igaz állításnak.

Az általunk az iménti táblázatban felsorolt elméleti nagycsoportok a következő jellemzőkkel bírnak:

1. Nyertesek

Sikeresek, de sikereiket mások kizsákmányolása nélkül, vagy mások segítségével, „helyzetbe hozásával érik el”, szemléletük szolidaritásközpontú. A nyertes nem mások rovására, másokkal szemben nyer, erre utalnak a „nyerni a lottón” vagy az „időt nyer” kifejezések is. Ide tartoznak Boltanski és Chiapello „építői”, de joggal feltételezhetjük, hogy a „hálózati társadalmon” kívül is megtalálhatók. Elméletileg bárki tartozhat ide, aki alapvetően nem hatalmi (alá- és fölérendeltségi) viszonyokban gondolkodik és tevékenykedik. E kategória újdonsága, hogy a másokat nem kizsákmányolókat nem csak azok között keresendők, akik a kizsákmányolásra nem képesek – lásd lejjebb vesztesek és kizártak –, hanem azok között is, akik arra nincsenek rászorulva vagy nem is hajlandók.

2. Győztesek

Sikeresek, de sikereik mögött mások kizsákmányolása, a siker költségeinek másokra és/vagy a természetre történő áthárítása áll, szemléletük versenyközpontú. Győzni csak másokkal szemben lehet, ezt a versenyközpontúságot mutatja a „legyőzni valakit” kifejezés is. Ide tartoznak Boltanski és Chiapello „csalói” és Bauman „turistái”, de ismét hangsúlyozzuk, Boltanskiék és Bauman érdeklődési horizontján kívül is léteznek „győztesek”.

3. Kapuőrök¹⁰

Saját meggyőződésükkel szemben inkább a vesztesek közé tartoznak, köztes, szerepkonfliktusos helyzet jellemzi őket, ők a kapitalista rendszer „kapuőrei”, s így a győztesek érdekeinek – általában tudattalan és akaratlan – védelmezői. A munkaerőpiac azon pozícióiban található, amelyek a nyerteseknek kedvező fennálló rend védelmezéséhez kötődnek. A kapitalizmus korábbi szakaszában is léteztek, az újdonságot az jelentheti – a feltételes mód azt jelzi, hogy ezt a kijelentést érdemes lenne empirikus vizsgálatokkal alátámasztani vagy megcáfolni –, hogy e pozíció mind fontosságát, mind lélekszámát tekintve megnőtt. Ide tartozónak véljük a nagyvállalatok HR-eseit és a gyorsétermek „kiszfőnökeit”,¹¹ de sok hasonló, már korábban is megfigyelhető köztes pozíciót sorolhatnánk itt fel.

4. Vesztesek

Sikertelenek és kizsákmányoltak, felemelkedésüket sok egyéb mellett a kapuőrök munkája is gátolja, egyetlen olyan dimenzió (Boltanski szóhasználatában próba – „épreuve”) sincs, amelyben sikeresnek, „nagyinak” mondhatnák magukat (munka, iskola, vagyon, tudás, is-

---

10 A fogalmat Pierre Bourdieu-től vesszük át, noha ő némiképp más kontextusban használta, és elsősorban az újságírókra alkalmazta (általában az angol *gate-keepers* formában), akik tézise szerint az uralmon lévők érdekeit szolgálják azáltal, hogy a nyilvánosságban csak olyan kérdéseket engednek napirendre tűzni, amely nem kérdőjelezi meg az „uralmon lévők” – elsősorban a politikai és a gazdasági elitcsoportok – uralmát.

Egy korábbi, inkább publicisztikai jellegű írásban a kapuőrök helyett a kápók terminust használtuk, mivel ez volt az a fogalom, amely a legtömörebben megragadta azt, amiről itt tulajdonképpen szó van: ők olyan emberek felett gyakorolnak hatalmat, akik hozzájuk nagyon hasonlóak. A második világháború idején működő koncentrációs táborokban a nemritkán zsidó származású kápóknak az volt a feladatuk, hogy a szintén nagyrészt zsidó származású foglyokat felügyeljék. A kápók szintén foglyok voltak, s helyzetük minden tekintetben a fogvatartottakéhoz hasonló volt. A rábizottaktól egyedül a tekintetben különböztek, hogy rendelkeztek akkora hatalommal, amely az egyszerű foglyokhoz képest számukra nagyobb túlélési esélyt biztosított, de természetesen túlélésük így sem volt garantált. A kápók erkölcsi megítélésétől itt most eltekintünk, szándékunk ugyanis nem az erkölcsi alapú ítéletalkotás, hanem a strukturális hasonlóság kiemelése.

A kapitalizmus mai szakaszában a nyugati országok munkaerőpiacai átalakulóban vannak: egyre nő a köz- és felsőoktatásban részt vevők száma, míg a munkahelyek (és főleg a képzett munkaerőt igénylő állások) száma stagnál, vagy csak lassan növekszik, mindenesetre nem tudja kielégíteni az oktatási rendszer expanziója által teremtett igényeket. A biztos, stabil, hosszú távon is megélhetést biztosító állások és pozíciók aránya egyre csökken, ez az a jelenség, amelyet az angolszász irodalomban *precarity*-nek, a franciában *précarité*-nek neveznek. A kapitalizmus „kápói”, vagyis revideált szóhasználatunkban: „kapuőrei” számának felduzzadása, s e pozíció relatív fontosságának megnövekedése jelentős mértékben strukturális okokra vezethető vissza: a munkavállalók helyzetének radikális romlása a munkaerőpiacon azt eredményezi, hogy szinte bármilyen munka jobb a semminél, hiszen az ember nem tudhatja, hogy a jövőben lesz-e egyáltalán lehetősége álláshoz jutni. A sokak versenye kevés biztos pozícióért azt jelenti, hogy az a minimális többlettudás és többlethatalom, amely a modern „kápó” (vagyis kapuőr) szerepkonfliktusos munkájához társul (egyszerre kell eleget tennie felettesei utasításainak és megbirkóznia az „alatta lévők” megvetésével, elégedetlenkedésével), adott esetben a túlélést, a munkaerőpiacon való benmaradást jelentheti.

Annak, hogy a „kápók” helyett jelen írásban a „kapuőrök” terminusra térünk át, három, egymástól igencsak eltérő természetű oka van: 1. stílusosan kevésbé „üt el” a táblázatban szerepeltetett többi terminustól; 2. a kápó szó terminusként történő szerepeltetése egy tipológiában, amely nem kapcsolódik a náci Németországhoz, sértheti egyesek érzékenységét; 3. nem vagyunk biztosak abban, hogy e pozíció betöltői kizárólag az „alul lévők”, tehát azok közül kerülnek ki, akiknek felügyeletével meg vannak bízva.

11 Itt is jól látszik a bizonytalanság a tekintetben, a kapitalizmus mai korszakának „kapuőreit” vajon a társadalom pontosan mely szintjein lenne érdemes keresni. Jól látható, hogy a gyorsétermek „kiszfőnöke” és a HR-es társadalmi pozíciója és státusa között jelentős a távolság.

mertség stb.). Ide tartoznak Bauman „csavargói” is, de természetesen a vesztesek nemcsak a Bauman és a Boltanskiék által leírt mobilitásalapú kizsákmányolásnak lehetnek az áldozatai, hanem a kizsákmányolás bármilyen egyéb lehetséges fajtájának is, mint például a bolti eladók vagy a gyári munkások.

5. Kizártak

Ők azok, akik – mint ahogy arra fentebb már utaltunk – a munkaerőpiacról hosszabb-rövidebb, de inkább hosszabb időre vagy pedig végleg kiszorulnak. Ők azok, akik – Szalai Erzsébet megfogalmazásában – már a kizsákmányolásra sem találtnak érdemesnek: „[...] nő a világon azon emberek száma, akiket még csak kizsákmányolni sem akar senki. Nekik egyszerűen a létük vált feleslegessé – és ezért előbb-utóbb kérdésessé is fog válni” (Szalai 2006: 17). Ha földrajzi terminusokban szeretnénk gondolkodni, akkor utalhatunk itt Afrika nagy részére, mint a munkaerőpiacról kizártak gyűjtőhelyére, de még a jóval gazdagabb Nyugat-Európa is érintett e tekintetben.

Az imént felvázolt tipológia létjogosultságát ha más nem is, két – egymástól nem független, sőt talán egymással ellentétes szándékú – megfontolás biztosan alátámasztja. Egyrészt felveti annak a lehetőségét, hogy a kapitalista társadalom talán nem is épül szükségszerűen – kizárólag – kizsákmányolási viszonyokra, s így a kapitalizmusról is árnyaltabb álláspontot alakíthatunk ki, ugyanakkor egy olyan empirikus vizsgálat alapjául szolgálhat, amely a kapitalizmus mai szakaszához kapcsolható nagy társadalmi átrendeződéseket vizsgálná, s mint olyan, képes lehet a társadalmi nagycsoportok hatalmi és munkaerő-piaci helyzetének változásait regisztrálni és egymással összefüggésbe hozni. A tipológia tehát a kapitalizmus védelmezőinek és bírálóinak egyaránt szolgáltathat érveket.

A tipológia segítségével röviden körvonalazhatjuk a mai kapitalizmus néhány sajátosságát. Egyrészt jól látszik – legalábbis úgy tűnik, a deskriptivitás és normativitás határán ügyesen egyensúlyozó Boltanski és Chiapello szeretnék ezt hinni –, hogy kizsákmányolás nélkül is lehet valaki sikeres („nyertesek”). A táblázat ellentétes pólusán vannak azok, akik a kizsákmányolási rendszerben szintén nem kaptak helyet, ám nem azért, mert számukra a kizsákmányolás maga morálisan elfogadhatatlan lenne, hanem egyértelműen azért, mert a munkaerőpiacról (általában természetesen önhibájukon kívül) átmenetileg vagy végleg kiszorultak („kizártak”).

A táblázatban szereplő többi csoport a kizsákmányolási rendszer részese. A „győztesek” esetében a legegyszerűbb a helyzet: ők azok, akik – hacsak nincsenek komoly morális ellenvetéseik a kizsákmányolással szemben – önmaguktól is hajlandók részt venni a kapitalizmusban, hiszen az az ő sikerességüket garantálja. Ami a „veszteseket” illeti, részvételük a kapitalizmusban már nem problémamentes, hiszen joggal vetődik fel a kérdés: miért vennének részt valamiben, ami számukra sikertelenséget eredményez, hacsak azért nem, mert arra számítanak (és talán nem minden ok nélkül), hogy ha a kizsákmányolási rendszerből kilépnének, azzal még inkább megnehezítenék saját dolgukat, mivel a kapitalizmus még számukra, sikertelenek számára is jobb, mint bármilyen más gazdasági-társadalmi rendszer (például a feudalizmus vagy a kommunizmus),¹² vagy pedig azért, mert a győztesek azzal

12 Ezt az álláspontot képviseli másokkal összhangban Peter Berger is. A *kapitalista forradalom* című könyvében arra a következtetésre jut, hogy a kapitalizmus szinte minden tekintetben (demokratikus potenciál, életszínvonal,

ámítják őket, hogy szívós munkával ők is a sikeresek közé kerülhetnek. És ekkor már a kapitalizmus ideológia-előállító funkciójáról beszélünk. Ebből a szempontból a legkényesebb a „kapuőrök” helyzete, a kapitalista rendszer ugyanis a fennálló rend konzerválásában jelentős mértékben rájuk támaszkodik. Részvételüket a kapitalizmusban számukra „hamis tudatuk”, a sikeresség tudata igazolja. Valójában azonban ők azok, akik a sikeresség kapuja előtt állnak, de a küszöböt nem léphetik át, hiszen rájuk a „nyerteseknek” mint örökre van szükségük. Joggal feltételezhetjük, hogy tudatuk hamis tudat abban az értelemben, hogy saját kiváltságos helyzetüket a sikerességgel azonosítják, s úgy vélik, munkaadóiknak azért van rájuk szükségük, mert megbízható, jó munkaerőnek számítanak, s így módon saját pozíciójukat is stabilnak gondolják – valószínűleg tévesen.

5. Záró megjegyzések

Szándékainknak megfelelően nagy vonalakban áttekintettük, hogy mit jelent a kapitalizmus új szelleme, és ezzel összefüggésben a kapitalizmus milyen változásokon ment keresztül a múlt század hatvanas éveitől napjainkig (1. fejezet), külön hangsúlyt fektetve egyrészt az új személyiségtípusok megjelenésére, másrészt pedig a kizsákmányolás fogalmának újfajta – mobilitásalapú – felhasználási lehetőségére (2. és 3. fejezet). Hangsúlyoztuk, hogy az egyenlőtlenségek nem szűntek meg, csak átalakultak: a kapitalizmus mai szakaszában azok kerülnek előnybe, akik mind személyiségüket (2. fejezet), mind pedig munkájukat (3. fejezet) tekintve képesek eleget tenni a flexibilitás megnövekedett követelményeinek. A Boltanski és Chiapello által leírt projektalapú munkaszervezési modell perspektíváját kitágítva és azt kiegészítve létrehoztuk azt a kizsákmányolásalapú társadalomrétegződés-modellt (4. fejezet), amely – reményeink szerint – az újkapitalizmushoz mind leíró, mind pedig kritikai igénnyel közelítők számára könnyebbé teheti tárgyuk megragadását.

Hivatkozott irodalom

- Bajomi Iván (2006): A kapitalizmus harmadik szelleme. *Educatio* 2: 443–447.
- Bauman, Zygmunt (1998): *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szeged: Szukits Kiadó.
- Berger, Peter L. (1993): *A kapitalista forradalom*. Budapest: Gondolat.
- Boltanski, Luc és Eve Chiapello (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Párizs: Gallimard.
- Bourdieu, Pierre (1998): *Contre-feux. Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néo-libérale*. Párizs: Raisons d'agir.
- Dubiel, Helmut (2007): Ház vagy membrán? Az újkapitalizmus kritikai elméletéhez. *Replika* 59: 107–116.
- Hardt, Michael és Antonio Negri (2000): *Empire*. Cambridge/London: Harvard University Press.
- Hartmann, Martin és Axel Honneth (2007): A kapitalizmus paradoxonjai. Kutatási program. *Replika* 59: 117–133.
- Marx, Karl (1973): *A tőke*. II. kötet. Budapest: Kossuth.

---

egyéni autonómia, társadalmi egyenlőség) felülmúlja a szocializmust. Ugyanakkor a félreértések elkerülése végett szeretnék emlékeztetni arra, hogy írásomban a szocializmusról egyetlen szót sem ejtek. A kapitalizmus mai szakaszát, mint az általunk hivatkozott szerzők döntő többsége is, az 1960-as évek végétől az 1980-as évek elejéig tartó jóléti („szociális”) kapitalizmus szemszögéből vizsgáltuk.

- Sennett Richard (1998): *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. London/New York: W. W. Norton&Company.
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* Budapest: Új Mandátum.
- Takács Erzsébet (2004): *Közös kaland? A szociológia és a történelem(tudomány) viszonya Franciaországban. (A durkheimi paradigma problematikája)*. Kézirat.
- Voswinkel, Stephan és Hermann Kocyba (2007): A munka határainak leomlása. Az elszemélytelenedéstől a folyamatos önmenedzselésig. *Replika* 59: 135–144.
- Weber, Max (1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Cserépfalvi.
- Wright, Erik Olin (szerk.) (2005): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.